

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ ЯК ВИПРОБУВАННЯ МЕЖ ТРАДИЦІЙНОЇ ЖІНОЧОСТІ: ЖІНОЧИЙ ДОСВІД У НАЦІОНАЛЬНОМУ ПІДПІЛЛІ 1940–1950-х РОКІВ

Участь і внески українських жінок у національно-визвольний рух на західно-українських землях у 1940–1950-х рр. вивчені недостатньо. На основі аналізу численних особистих (письмових та усних) спогадів колишніх підпільниць ця стаття розкриває різноманітні функції та ролі жінок у діяльності підпільних організацій. Особлива увага приділена гендерним аспектам підпілля. Жіночий досвід участі в ОУН та УПА суттєво підважує традиційні уявлення про жіночність, осердям якої вважалося материнство та сімейні обов'язки. Хоча жіночий вклад у боротьбу зазвичай розглядають як малозначущий і допоміжний, різноманітний досвід, набутий жінками в умовах збройного протистояння, суттєво трансформував їхню дієздатність у національно-державному проекті.

Ключові слова: національно-визвольні змагання, гендерні аспекти підпілля, жіночий досвід, жіноча історія, жіноча дієздатність, фемінізм.

Участь українських жінок у націєтворчих процесах ХХ ст. залишається одним з мало-досліджених питань новітньої української історії. Такі знання набувають особливої актуальності в контексті нинішніх політичних подій в Україні, адже своєю масовою активною участю у Революції Гідності та у захисті незалежності і територіальної цілісності України в межах АТО жінки вкотре засвідчують свою готовність і здатність бути повноцінними учасницями процесу творення модерної української політичної нації та демократичної держави. Саме тому вивчення гендерних аспектів національно-визвольних змагань у середині ХХ ст. вимагає пильної уваги дослідників.

Дослідники, що вивчають взаємини жінки і нації, доводять, що у процесах націєтворення у різних культурно-історичних контекстах жінкам зазвичай відводиться подвійна роль: з одного боку, їх вважають насамперед відповідальними за (природне та культурне) відтворення нації, з іншого – жінка постає як метафора самої Нації, її символічна репрезентація. У національних проектах жінок вкрай рідко сприймають як активних учасниць націєтворчого процесу, натомість наголошуючи їхній материнській функції та ролі хранительок традицій¹.

Таке бачення ролі жінки простежується в ідеології українського націоналізму, що засвідчують деякі пропагандистські матеріали часів національно-визвольних змагань середини ХХ ст.². Так, у тексті «До питання призначення української жінки» М. Рак закликає жінок до активної участі у національних змаганнях, проте звертає увагу на демографічні втрати українців за радянської влади та в контексті Другої світової війни і наголошує: «*Та це ще не значить, що воєнізація є основним призначенням жіноцтва. Воно надалі не сміє забувати про свій обов'язок стати мамою і основою здорової української родини. Це тим більше, що ми мусимо мати здорове, сильне тілом та духом поповнення, зміну, що гідно пішла би слідами своїх великих прадідів (...)* Ми дійшли до основних питань призначення українського жіноцтва, це: а) дати якнайбільше й якнайздоровіше молоде покоління та б) підготуватися до зриву й державного будівництва»³.

Повноцінні дослідження з новітньої української історії неможливі без урахування гендерних аспектів минулого. Спираючись на українські наукові традиції історичних досліджень та оперуючи теоретико-методологічним доробком гендерних студій і сучасної світової історичної науки⁴, варто дослідити й особливий досвід українського жіноцтва у національно-визвольних змаганнях 1940–1950-х років на теренах Західної України. У цій статті буде проаналізовано,

якою мірою ідеологічні настанови українського націоналізму щодо ролі жінок у національному проекті реалізувалися на практиці під час боротьби за незалежність України в середині ХХ ст. Простеживши, у яких сферах та в який спосіб жінки були заангажовані у підпільну діяльність, можна буде зрозуміти, як такий досвід співвідносився з традиційними уявленнями про жіночність. Важливо з'ясувати, як через практику особистої участі у національному русі жінки підтримували та використовували панівні гендерні стереотипи, розширювали межі нормативної жіночності чи навіть підважували чи руйнували тогочасні уявлення про фемінність.

Перші спроби відрефлексувати досвід жіноцтва у національно-визвольних змаганнях на західноукраїнських теренах з'явилися вже незабаром після придушення руху опору радянською владою⁵. Однак з того часу здобутки істориків у цій царині доволі скромні⁶: тривалий час публікації про діяльність ОУН та УПА фактично оминали мовчанням участь та внески жіноцтва, і лише в останні роки з'явилася низка видань (біографічні довідники, збірки біографічних нарисів, біографічні повісті, мемуари, спогади), що частково розкривають ролі та функції жінок у цих організаціях. Серед дослідників, які вивчають жіночий досвід національного підпілля – Леся Онишко, Олена Петренко, Марта Гавришко, Тетяна Антонова, Марія Мандрик.

Надзвичайно цінним джерелом для вивчення жіночої участі у підпіллі є особисті спогади колишніх членок ОУН та УПА⁷: вони містять унікальні відомості про щоденне життя повстанців, описи їх підпільної діяльності та побуту, характеристики взаємин поміж партизанами, мотивацію дій та вчинків, тощо. Важливо, що такі спогади часто зосереджуються на особливостях саме жіночого досвіду підпільної боротьби: інформують про специфіку жіночих функцій та обов'язків в структурі та діяльності ОУН та УПА, повідомляють про відповідні ризики та зусилля, містять роздуми підпільниць про вплив того досвіду на їхній світогляд, поведінку, і на ціле подальше життя. Фактично, існуючі джерела дозволять частково реконструювати формат та масштаби участі жінок у національно-визвольній боротьбі на Західно-Українських теренах у 1940–1950-х роках та проаналізувати її гендерні особливості.

Формат участі жінок у підпіллі

Від самих початків свого існування ОУН залучала до своїх лав дівчат та жінок, створюючи можливості для їх теоретичної підготовки та практичного вишколу. Першим кроком на шляху до членства в ОУН був вступ до «Юнацтва» – підпільної молодіжної організації при ОУН, яка об'єднувала молодь віком 15–18 років. На підставі статуту ОУН у 1929–1941 рр. «Юнацтво» стало кузнею підготовки свідомого поповнення лав ОУН⁸. Від «юнаків» та «юначок» вимагалось дотримання трьох кодексів чеснот українського націоналіста: «Декалогу» (заповідей українського націоналіста), 12 прикмет характеру та 44 правил життя⁹. Структурно організація складалася з гуртків по 4–5 осіб, де кожен мав власні вузькі чітко визначені функції: ідеологічний вишкіл, правила конспірації і розвідки, пропаганда, фінансово-господарські питання, медицина і т. п. Настя Петреній пояснює будову проводу «Юнацтва»: станична юнацтва, підрайонна юнацтва, яка включала 3–4 села, районна юначка вже мала 10–18 сіл, далі повітова або надрайонна»¹⁰.

Юнок рекрутували насамперед серед учениць гімназій та старшокласниць: ретельно підбирали розумних, національно свідомих дівчат із сильним характером, організаторським хистом¹¹. Під час таємних зібрань дівчата не лише вивчали історію та географію України, знайомилися з ідеологічними засадами націоналізму, принципами діяльності ОУН та дискутували на політичні теми¹², але й на практиці вчилися застосовувати основні прийоми конспірації та надання медичної допомоги, розповсюджували листівки, збирали інформацію тощо. В такий спосіб відбувалася цілеспрямована, методична та ґрунтовна (теоретична і практична) підготовка дівчат до повноцінної і різнобічної участі в підпіллі.

Чи не у кожній своїй розповіді жінки з різних теренів, пояснюючи витоки своїх політичних переконань та готовність до боротьби за незалежну українську державу, згадують про дитинство: національну свідомість у них змалку виховували як у сім'ї, так і в молодіжних організаціях національно-патріотичного спрямування («Сокіл», «Пласт», «Луг» та ін.). Сільські читальні, осередки «Просвіти», недільні школи сприяли вивченню і поширенню української писемності

та заохочували селян до знайомства з національною літературою, що давала знання про українську історію та формувала любов до рідної культури¹³.

Як свідчать біографічні дані сотень жінок-учасниць визвольних змагань та архівні документи, членками ОУН вона ставали ще до повноліття – деякі навіть у 15–17 років¹⁴, і вже у 19–20 років на них нерідко покладали відповідальність за виконання керівних функцій різного рівня (повітові, районні, станичні тощо) у тій чи іншій ділянці роботи ОУН та УПА. Фактично, напередодні Другої світової війни дівчата становили чи не найбільш освічену та найкраще підготовану частину жіночої частини ОУН¹⁵.

Участь жіноцтва у національному підпіллі досягла свого апогею та набула виняткового значення після вигнання нацистських загарбників з теренів Західної України влітку 1944 р. Тоді керівництво ОУН та УПА прийняло низку рішень про розширене залучення жінок¹⁶. Дж. Бурдс звернув увагу на важливий факт: якщо до лютого 1945 р. у спеціальних звітах спецорганів серед страчених, вбитих чи арештованих західно-українських повстанців не згадано жодної жінки, то у пізніших звітах про втрати підпільників частка жінок постійно зростає¹⁷. Дослідник вважає процес «фемінізації українського підпілля» вимушеним заходом, необхідністю в ситуації, коли чоловіки більше не мали змоги безпечно перебувати на легальному становищі та повноцінно виконувати покладені на них досі функції¹⁸.

Важливим фактором, що визначав формат участі та функції жінок у повстанській боротьбі була гендерна сегрегація, яка передбачала існування окремої «жіночої сітки» – відносно самостійної підструктури ОУН, що об'єднувала виключно жінок та дівчат та мала чітко окреслені функції інформаційно-розвідувального, просвітницько-пропагандистського, санітарно-медичного, постачально-побутового характеру. Невійськовий характер цієї структури засвідчує той факт, що жодна із жінок, залучених у її діяльність на низовому рівні не мала у своєму розпорядженні зброї та не залучалась до бойових дій чи диверсійно-підривних акцій. Ієрархічно-централізована структура «жіночої сітки» вибудовувалась за територіальним та виробничим принципом та значною мірою повторювала структуру ОУН, забезпечуючи при цьому максимальну конфіденційність членства та конспірацію. У спілкуванні членки послуговувались псевдо і часто не знали справжніх імен своїх товаришок; здебільшого знайомі були лише з учасницями своєї низової ланки та її провідницею, тоді як особи інших учасниць та керівниць підрозділів «мережі» залишалися для загалу невідомими. Такі застереження мінімізували загрози для організації загалом та звужували коло тих, хто міг бути потенційно зрадженим у разі арешту однієї чи кількох членок.

Щодо формату залучення жінок до співпраці з повстанським рухом, то теоретично таку участь можна було б розділити на кілька рівнів (хоча на практиці часто межі між ними були доволі гнучкі):

1. повноцінна всебічна участь через партійне членство в ОУН, що передбачало виконання відповідних досвідів функцій та повноважень в організації (створення первинних осередків «жіночої сітки», координація роботи підрозділів «жіночої сітки» у підрайоновому, районному, станиці масштабі, забезпечення виконання завдань провідників ОУН та УПА); членкиню ОУН могли залучити до будь-якої роботи на користь організації, за наказом зверхників могла бути переведена на нелегальний (підпільний) стан, перекинута на іншу територію чи за кордон, тощо;

2. часткова активна участь в окремих заходах ОУН-УПА без формального членства – зв'язкові, провідниці, розвідниці, постачальниці припасів; до такої діяльності часто залучали навіть дітей та підлітків віком 10–15 років; діяли за місцем основного проживання та в околицях, при загрозі викриття та арешту найчастіше переховувались на власний розсуд;

3. періодична принагідна підтримка повстанців та логістика – виконання функцій «тилу» для бойових одиниць УПА, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності повстанських угруповань, а саме: постачання їжі, одягу, медикаментів та інших предметів першої необхідності, прання і ремонт одягу, надання власного житла для відпочинку, гігієни та лікування вояків, переховування пропагандистської літератури, зброї, стратегічних запасів, створення міні-кришок на території власних обійсть, тощо.

Спогади про жінок-учасниць повстанської боротьби засвідчують, що на практиці найчастіше їм доводилося поєднувати виконання цілої низки різних за своєю природою функцій та завдань: дівчата виконували обов'язки зв'язкових, медсестер, розвідниць, кур'єрок, розповсюджували

пропагандистські матеріали, а крім того дбали про повсякденні потреби повстанців (їжу, одяг, тощо)¹⁹. Втім, нерідко автори біографічних нарисів та й самі колишні підпільниці у своїх письмових спогадах обмежуються простим переліком цих функцій, не розкиваючи їх практичний зміст, умови та обставини виконання, або й взагалі зводять усе до тези «виконувала різні важливі/відповідальні завдання чи доручення»²⁰. За таких обставин реконструювати роль жінок та оцінити значущість їхньої участі у контексті національно-визвольного руху вкрай складно. Тут належить відзначити, що матеріали жіночих спогадів, які були записані дослідниками у форматі усної історії (навіть за умови їх літературно-редакційної обробки), є значно більш інформативними щодо внеску жінок в ОУН та УПА, кола обов'язків та способів їх виконання, обставин та контекстів їхньої участі, є цінним джерелом для вивчення гендерної специфіки суто жіночої складової повстанського руху.

Медична допомога та функції «тилу»: розширення меж нормативної жіночності

Оскільки жінок у підпіллі сприймали насамперед крізь призму їхніх традиційно-жіночих родинних функцій (опіки і турботи), одним з найважливіших обов'язків, які було покладено майже виключно на дівчат та молодих жінок, було надання першої медичної допомоги, догляд та поточне лікування поранених та хворих повстанців. Медично-санітарна служба УПА мала доволі струнку організацію та розгалужену мережу. Первісно для цієї потреби було використано структуру Українського Червоного Хреста (що його було відновлено у Львові у 1941 р.), який після його офіційної ліквідації в 1942 р. продовжував існувати підпільно як медично-харитативна референтура при УПА²¹. Його діяльність значною мірою базувалася на використанні людських ресурсів «жіночої сітки» ОУН²².

За умови браку фахових лікарів, для створення і забезпечення сталої роботи УЧХ було масово залучено членок жіночої мережі ОУН. У спогадах багатьох жінок знаходимо інформацію про те, що свого часу їх було скеровано на спеціальні медичні курси²³. Там дівчата протягом кількох тижнів під керівництвом фахових лікарів здобували базові знання з медицини (надання невідкладної медичної допомоги при пораненнях, знезараження і перев'язування ран, зупинка кровотечі тощо), фітотерапії (лікування травами та іншими народними засобами), а також навчалися запобігати епідеміям (здійснювати санітарний нагляд у військових підрозділах, робити щеплення бійцям та населенню) та лікувати найпоширеніші хвороби, що дошкуляли підпільникам у лісах та селянам у часи військової скрути (кишкові інфекції, простудні захворювання, тощо).

Нерідко дівчата, які пройшли такий медичний вишкіл, змушені були переходити на нелегальне становище, щоб у таємних лічницях різного рівня цілковито присвятити себе медичному догляду повстанців. Спогади жінок засвідчують, що умови життя та лікування у таких «шпиталиках», які розташовувались у віддалених місцях або й у підземних криївках, були надзвичайно складними: бракувало не лише медичних засобів, але й найнеобхіднішого – чистого одягу, їжі, води, часом навіть повітря. В умовах постійних облав та каральних операцій, коли постачання переривалося, пацієнти та персонал нерідко потерпали від голоду, спряги, тисняви, не кажучи вже про брак медикаментів. Попри усі ці очевидні ризики та труднощі, колишні підпільниці з величезною гордістю згадують про той свій досвід. «Мене попросили доглянути хворого на тиф [офіцера] СБ «Карпатського» (...) Яка я була горда, що мені довірили доглядати легендарного провідника! Як я зраділа, що знаходжусь серед повстанців! (...) Через деякий час виникла потреба знайти молоду дівчину, яка б виконувала службу секретної зв'язкової в селах і таборах (...) Я все виконую із задоволенням і безмежно горда тим», – пригадувала Ганна Плечій²⁴.

В умовах підпілля і суворої конспірації придбання та постачання ліків та медичних засобів було вкрай складною справою. Фармацевтичний відділ УЧХ дбав про те, аби через лояльних до ОУН-УПА лікарів та аптекарів та на чорному ринку отримувати для повстанців найнеобхідніші медпрепарати, однак їх доставка до місця, нагромадження запасів та створення фармацевтичних схованок найчастіше покладалася на самих дівчат. Настя Петреній пригадує, як взимку 1945 р. за дорученням провідниці УЧХ поїхала у містечко по ліки та потрапила під облаву, через що тривалий час втікала селами від переслідувачів, переховуючись у випадкових

людей, і врешті була таки арештована²⁵. Крім того, дівчата повинні були самі виготовляти матеріали для перев'язок з домашнього полотна, а також заготовляти лікарські трави²⁶.

Далеко не завжди існувала можливість доправити пораненого на стаціонарне лікування до «шпиталика» (чи то через його критичний стан, чи то через загрозу арешту). У такому випадку хворого доводилося утримувати та лікувати у приватній садибі (безпосередньо в оселі, на стриху, у господарській споруді чи у спеціально обладнаній міні-криївці). Догляд поранених ускладнювався тим, що медсестра-підпільниця мала потайки навідувати по кілька таких пацієнтів щодня, наражаючи на ризик власне життя. Спогади Катерина Обух дозволяють скласти доволі виразне уявлення про це:

«Коли почалися всі ті бої, багато ранених було, то то вже було роботи – на цілий день. Якби то тільки в нашому селі, а то треба було і на другі села ходити. Насамперед був поранений ... один партизан. Він цілий рік лежав ранений... дуже погано гоїлося. Я до него находилася – по два рази вдень... На другім Наконечнім було дві криївки для ранених. Ті криївки робили в хаті, ставили другу стіну, між тими стінами ставили ліжко, залазилося зверху»²⁷.

У разі, коли поранений потребував більш фахової лікарської допомоги, та ж медсестра сама ходила по лікаря:

«Я два рази ходила до Бунова за дохтором. Я все ходила, бо то так: хлопці підуть – попадуть на засідку, і вже всьо. Мене випроваджали, казали: «Іди, ти приведеш». Я все його вдень переводила. Лікарі придуть, запишуть, шо тим раненим робити, і далі собі йдуть (...) Я все йшла вперед з мотикою або граблями. А ми вже домовилися, що я чи два рази кашельну, чи три, якби в випадку чогось, щоби вони знали, щоби втікали в ліс. Вони все мали коло себе зброю»²⁸.

Коли поранених вояків, що переховувались у селі, необхідно було доправити у більш безпечне місце, робили це найчастіше також дівчата (для маскуванню використовували будь-що – збіжжя чи навіть гній)²⁹. Вочевидь, такі завдання були пов'язані з ризиком арешту, то ж вимагали чималої відваги, обережності і самоконтролю.

Більшість сільських дівчат та жінок в той чи інший спосіб були залучені до забезпечення їжею збройних формувань, що крилися у лісах. Йшлося не лише про періодичний збір продуктів для потреб УПА серед селян, але й про щоденне фактичне приготування гарячих страв та їх доставку до місць таборування підрозділів. Олена Лабай дуже докладно пригадує всі аспекти забезпечення повстанців харчами:

«Станична дала нашим дівчатам завдання збирати по людях молоко. Тоді в селі було багато молока, і його ніхто не шкодував (...) В селі була молочарня. То молоко ми пропускали через центрифугу, зі сметани робили масло, яке потім топили і заливали у фляжки, а з молока робили сир і закладали в маленькі бочки. В млині нам давали муки, бо знали, що то для партизанів, ми пекли тістечка, а також місили макарони, потім порозстеляли на шкільному подвір'ї білі простирадла і на них сушили на сонці той макарон (...) А в школі був п'єц, і в тому п'єцу ми пекли. Всі ті продукти складали в ящики і забирали. Говорили, що частину їх складували в наших лісах по криївках, а частину відсилали в Карпати, бо там на вишколах було багато людей»³⁰.

Попри позірну тривіальність цієї справи, її практична реалізація вимагала не стільки кулінарного вміння, скільки знань та навиків конспірації. Зважаючи на значні об'єми страв (розрахованих часом на кількадесят вояків), слід було так продумати час та місце їх приготування, щоб це не привернуло уваги ворога та не викликало підозри³¹. Катерина Гула підкреслювала:

«В ті часи варили їсти партизанам (...) то все робилося скрито, один день варили в нас, в інші дні – в інших хатах, і тоді потаємно носили партизанам в ліс чи в криївку»³².

Те саме стосувалося зберігання продовольчих запасів та доставки їжі до лісу. Розповіді жінок засвідчують, що дівчата виявляли неабияку винахідливість у маскуванні своєї діяльності, щоразу наражаючи себе на ризик.

Одяг партизанів, що більшість часу проводили у лісі, швидко нищився та бруднівся. Саме на жіночу мережу було покладено головну відповідальність за забезпечення вояків УПА одягом. Ремонт та прання одягу були цілковитою відповідальністю місцевих жінок та дівчат. Спогади

Катерини Вітко-Стах дозволяють скласти уявлення про те, наскільки фізично важкою та ризикованою ставала ця, здавалося б, повсякденна жіноча праця:

«Така проста справа, як прання білизни, в той час дуже небезпечною і вимагала чимало відваги. Отримавши кілька мішків білизни, треба було розподілити їх між жінками. Треба було не тільки випрати, але й виварити, а не було ні порошків, ні мила, ні навіть відповідних умов для цього. А як непомітно висушити таку кількість прання? Жінки прали на дерев'яних дошках. Це була тяжка і небезпечна праця. В кожну хвилину могло над'їхати військо і куди тоді з такою кількістю білизни? Наші жінки ніколи не відмовлялися, бо хто ж це зробить, як не вони?»³³.

Важливо не забувати, що у селі життя кожного є повсякчас на видноті, то ж загроза викриття та покарання за допомогу повстанцям тяжіла над жінками та їхніми родинами щомиті. Це означало, що кожній з них повсякчас слід було виказувати надзвичайну обережність і пильність, тримати свою працю у цілковитій таємниці. Фактично, жінки мали підпорядкувати своє повсякденне життя цілій низці обмежень і застережень. Відчуття постійної загрози мало б формувало постійне емоційно-психологічне напруження, неспокій та стрес, і ця сторона жіночого досвіду співпраці з підпіллям ще очікує свого вивчення.

Виконуючи традиційно-жіночі ролі опіки та догляду, жінки суттєво змінили їхній смисл: догляд хворих, приготування їжі, прання білизни в контексті підпілля більше не були суто побутовими справами. Працюючи для повстанців, жінки вийшли за межі приватної сфери і їхні традиційні заняття набули нового – військово-політичного – значення, адже їхня ефективність впливала на фактичну боєздатність УПА. Як слушно зауважила Лінда Кербер: «Це правда, що приготування їжі, прання та догляд вважалися «жіночими» навичками і у воєнних обставинах жінки робили те саме, що зазвичай робили в домашніх умовах. Однак нам не слід нехтувати цими послугами. Жінки виконували завдання найвищої необхідності, від яких залежало подальше функціонування війська»³⁴.

Така праця давала жінкам відчуття причетності до справи національного визволення, підносила їхню самооцінку та впевненість у собі. Окрім ефективного виконання звичних для себе справ (хоч і в значно більших обсягах), жінки мали також набути нових навичок та знань (у ділянці конспірації і маскуванню, медицини, гігієни, командної роботи). У них також з'являлася нагода відкрити у собі, проявити і застосувати такі риси особистості, на які навряд чи був запит у буденному житті звичайної селянки (відвага, обережність, самоконтроль, емоційна стриманість, лідерство тощо).

Зв'язок та пропаганда: вихід за межі традиційної жіночності

Основним завданням дівчат різного віку було забезпечення зв'язку між осередками, підрозділами та керівниками ОУН і УПА, що перебували у підпіллі чи за кордоном. Зв'язковим належало виконувати функції кур'єрів, таємно доправляючи повідомлення (відомі під назвою «штафети» та «грипси») від одного населеного пункту до іншого. При цьому зміст повідомлень (які до того ж часто були зашифрованими) зв'язковим був невідомий. У разі затримання чи при явній загрозі арешту таке повідомлення належало фізично знищити (часом навіть з'їсти). Спогади Олени Лабай дають доволі повне уявлення про те, як саме усе відбувалося:

«В кожнім з тих сіл була зв'язкова хата. Зв'язкові мали різні завдання. Найчастіше ми носили штафети. Штафета – то був невеличкий аркушик паперу (...), який складався у маленький квадратик. Той папір був дуже тоненький, папіросний. Нам вже подавали готові, заповнені і складені штафети. Ми не мали права їх розкривати і читати, і я ніколи так і не бачила, як на тій штафеті писалося. Ті штафети деколи запечатували, клали на той складений на квадратик папірець троха воску, а по тім воску прикладали як печатку з годинника коліщатко, яке робило знак. Ту штафету найкраще було носити в руках, то був найкращий випадок, коли попадешся в руки москалям (...) тоді можна було непомітно покласти до рота і ликнути. В разі, якби була велика облава, то штафету можна було передати на другий або ж на третій день. Але були штафети, на яких писали «алярм», то означало терміново, відразу в той самий день нести її в призначене місце (...) Я тих штафет

переносила дуже багато, не раз на день могла нести навіть три штафети. Вдома через то навіть мама нарікала, що їй нема кому помагати. Дуже часто ми мали чекати на відповідь. Було таке, що штафета мала іти ще далі, в інше село, і треба було чекати, поки аж звідтам прийде відповідь»³⁵.

У своїх спогадах колишні зв'язкові відзначають, що виконання таких доручень вимагало від них чималої фізичної витривалості та міцної психіки, оскільки «штафети» доводилося доправляти незалежно від пори року чи часу доби, часто на значні відстані, бездоріжжям чи навіть лісом, повсякчас наражаючись на смертельну небезпеку. Колишні зв'язкові Парасковія Вінтоняк та Лариса Запорожан згадують:

«Ми розносимо повідомлення, навіть у різні області. Уночі, пішки, через ліси»³⁶; «Почали шукати надійну людину, яка могла б доставити вчасно «грипси», тобто важливі записки. Терміново. (...) Я дуже важко добиралася, йшла болотами, скрізь перестрілки. Добралася»³⁷.

Про ризикованість та складність завдань, які доводилось виконувати дівчатам, свідчить хоча б випадок, що трапився з Марією Трач. Виконуючи доручення керівників місцевого проводу ОУН, вона на Благовіщення 1941 р. вплав перебралась через ріку Сян зі сторони німецької зони окупації на більшовицьку та доручила пакет документів керівникам тамтешнього підпілля, а відтак повернулася назад, вдруге вплав подолавши крижану ріку³⁸.

Жінки та дівчата активно використовували гендерний ресурс в інтересах конспірації. Безліч жіночих розповідей засвідчують, до якої кмітливості, хитрощів та артистизму вдавалися дівчата-зв'язкові, щоб виплутатися із загрозливих ситуацій, у яких вони нерідко опинялися. Вигадуючи правдоподібні «легенди» про себе та мету своєї подорожі, вдаючи дурненьких селянок чи фліртуючи з ворожими вояками, їм вдавалося пробиратися крізь найщільніші збройні заслони. Ольга Скірка-Іванська розповіла такий випадок:

«Це було влітку. Іду з поштою з Корманічів на Перемишль. Мене затримують два солдати-калмики. «Девушка, ти не боїшся бандеровцев?» – «Боюся». – «Подвезьом тебе», – кажуть і пропонують сісти на фіру. Я сіла, їдемо. Вони веселі. Довкола повно більшовиків. Питають, кого ти везуть. «Она с нами работала в поле», – брешуть. І так провезли мене. Злізла з воза, подякувала, а навколо чаїлося ще стільки небезпеки...»³⁹.

Дівчата і жінки часто виявляли чималу винахідливість у тому, як непомітно пробратися до бійців, які потребували допомоги, як доправити повстанців (часто – поранених) у безпечне місце, замаскувати їх у власній оселі чи за її межами, як відвернути увагу карателів та змусити їх піти геть. Ольга Шимків-Пущала розповідала, як їй вдалося втекти під час облоги:

«Я додому не пішла. Сусідка переодягнула мене на стару бабу, намазали лице попелом, голову зав'язала в хустину. Вдаючи кульгаву стару жінку, я пішла з відром по воду. Вдалося перейти через подвір'я до бічної вулиці. Там зустріла Ксеню. Вона (...) запропонувала мені йти до її дому (...) а коли до хати вдерлися енкаведисти, то побачили дітей зі старшою жінкою (це була я). Так я уникнула арешту...»⁴⁰.

Настя Петреній також вдавалася до подібного маскуванню:

«Я зброї не мала, але себе маскувала. Брала стару хустку, ще була стара капа з квітками, дуже стара, дуже рвана, облізла. І я носила її, маскувалася, ніби старша жінка. Питали, де йдеш – до міста. Щось в кошик покладу і так ходжу. За мною довго шукали, рідні не знали, де я. А я ходила, і не знала, де заночую, в кого опинюся»⁴¹.

Характерно, що маскуванню під стару німичну жінку застосовували й молоді німкені під час радянської окупації частини Німеччини наприкінці Другої світової війни, цілком логічно розраховуючи, що бабуся навряд чи викличе підозру чи сексуальний інтерес ворожих вояків⁴².

Завдяки тому, що до певного часу владні силові структури (польські, німецькі, радянські) ставилися до дівчат з меншою підозрою, ті могли порівняно легко проникнути у будь-яку місцевість, розвідати дорогу, не привертаючи уваги. Патріархальні гендерні стереотипи (зокрема, впевненість, що жінки тримаються осторонь війни) полегшували жінкам пересування по території, але вони не гарантували їм жодного імунітету у разі арешту. І хоча дівчата були цілком свідомі небезпеки з боку каральних органів, вони продовжували виконувати функції кур'єрів для підпілля, доставляючи за призначенням фальшиві документи (довідки, посвідчення, паспорти тощо) для підпільників, а також медикаменти, канцелярське приладдя, радіоприймачі, батареї, одяг, зброю тощо⁴³. Настя Петреній розповіла про випадок, який стався у 1943 р.:

«Мені дали гроші на поїзд від Ямниці до Станіслава, від Станіслава аж за Коломию до села Матіївця і дали завдання їхати. Дали мені велику сумку, а що в тій сумці було, я не знаю. Мні сказали, де зійти, розказали, яка там буде дорога через луг, яка там буде хата голубенько побілена. У хаті мене чекав хлопець, якому я мала сказати пароль. Коли отримала відповідь, то зрозуміла, що то наш зв'язковий. Звідти він передав мені теж повну сумку, очевидно, літературу. Я йшла вже до поїзда. Зайшла до залу, щоб купити квиток у касі, дивлюся, а там повно гестапо з собаками. Когось вони шукали. А я з сумкою! Але ж треба якось вийти, тримати себе! В мене і тепер мороз по шкірі, як згадаю. А тоді якось зібралася і повз ті собаки, гестапівці, підходжу до каси і беру квиток. Я мала тоді всього 16 років, але не думала нічого, окрім того, що маю виконати наказ»⁴⁴.

Паралельно із забезпеченням зв'язку поміж підрозділами повстанців, дівчата також виконували функції розвідниць, повідомляючи своїх провідників про пересування каральних загонів, арешти товаришів, доповідали про зради чи провокації, застерігали про загрози викриття чи наближення ворожих військ⁴⁵.

Місцевих дівчат часто використовували у якості провідниць, що допомагали окремим повстанцям, групам та загонам УПА таємно і відносно безпечно пройти невідомими їм територіями під час бойових походів та рейдів. Зазвичай, дівчина-провідниця йшла на кількадесят метрів попереду групи повстанців, розвідуючи дорогу та сигналізуючи їм, коли шлях був вільний. Наскільки ризикованою була така робота, свідчить випадок, що якось стався з Параскою Процак:

«При необхідності переводила сотні незагрозеними теренами. Було надзвичайно важко, звідусіль чигала небезпека. Під час одного такого переходу я мало не загинула. Після сильного дощу вода переповнила річку, надворі ніч – нічого не видно. Як завжди, я йшла попереду, за мною 4 хлопці, за ними сотня вояків. Ступила вперед – вона накрила з головою, ледь не втопилася»⁴⁶.

Усі дівчата, які долучалася до діяльності ОУН та УПА, проходили освітньо-ідеологічний вишкіл під керівництвом своєї провідниці: вони вивчали історію та географію України, знайомилися з ідеологічною платформою та політичною програмою ОУН. Відтак кожна з них сама була зобов'язана постійно вести просвітницьку та пропагандистську роботу серед населення, поєднуючи її з іншими завданнями. Саме так чинила Марійка Батринчук на псевдо «Казка», яка була надрайоною провідницею з пропаганди. Вона часто бесідувала з учнями шкіл, вчителями, пастухами на пасовищах, селянами на полях, у вечірні години – по хатах⁴⁷. Дівчат часто залучали до поширення пропагандистської та націоналістичної літератури, антирадянських листівок, відозв, про що раз-по-раз згадують колишні підпільниці у своїх спогадах⁴⁸. Анна Карванська-Байляк пригадувала про власний досвід роботи з місцевим населенням, серед якого мала рекрутувати нових членів підпілля:

«Потрібних Організації людей вирішила я шукати не в хатах, а в полі. Тому й оцих кілька-надцять кілометрів, які стелилися переді мною, намагалася я подолати якнайшвидше, ще до заходу сонця, поки господарі не зійшли з поля (...). І так день у день битими дорогами, польовими стежинами, борознами і міжзагонними межами, в погоду й не погоду йшла, бігла я від села до села, щоб знайти, щоб встигнути до моїх людей, моїх новобранців. Я себе не впізнавала. Фізично змарніла, невиспана приходила до села, але водночас відчувала, що внутрішньо твердну, що міцніє в мені рішучість, детермінація»⁴⁹.

Деяких дівчат спрямовували на курси машинопису, після яких вони працювали у підпільних друкарнях, виготовляючи на друкарських машинках самвидавчі підручники для підпільників, тиражуючи інші інформаційні матеріали. Марія Ткач, наприклад, працювала в редакції підпільної газети «Лісовик»⁵⁰. «У темних, вогких, холодних підземних бункерах і криївках, на примітивному друкарському обладнанні, при скупому освітленні, без елементарних життєвих зручностей, вони продукували щоденно сотні листівок та інших антикомуністичних матеріалів. Місяцями, в час масових облав, не виходили на свіже повітря. А коли їх виявляли вороги – підривалися гранатами, стрілялися з пістоля чи вмирили в муках від прийнятої отрути», – так змальовує самовіддане служіння дівчат у таємних друкарнях Б. Савка⁵¹. Втім, самі вони не завжди сприймали свою працю так похмуро. Лариса Запорожан розповідала:

«Я працювала друкаркою, приносили мені матеріали, а я друкувала. Криївка гарна, надійна була, господарі надійні. Там стояв верстатик, столик. Господиня ткала, а я друкувала. День, два дні, вночі доводилося, якщо терміново»⁵².

У пропагандистській роботі спостерігався певний гендерний розподіл праці: найважливіші тексти з ідеології національної боротьби та аналізу поточної політичної ситуації зазвичай писали лідери-чоловіки, тоді як жінкам доводилося виконувати завдання більш технічного характеру (редагування, коректура, тиражування та розповсюдження матеріалів). Лише кілька жінок (серед яких – Людмила Фоя, Богдана Світлик, Галина Голояд, Катерина Зарицька) були дописувачками та редакторками підпільних періодичних видань та бюлетенів: у переліку 69 авторів публікацій ОУН і УПА лише дев'ять жінок⁵³. Чи не єдиним винятком стала Катерина Зарицька, яка опублікувала кілька солідних текстів на теми теоретичних та практичних аспектів національно-визвольної боротьби під псевдонімом Кужіль. Її статтю «Шляхи російського імперіалізму» було включено до переліку текстів, обов'язкових для вивчення під час політичного вишколу підпільників⁵⁴.

Ця ситуація показує, що провід ОУН та УПА не повною мірою використовували інтелектуальний потенціал підпільниць. Думка про те, що жінки менше за чоловіків підходять для політичного керівництва та військового командування була настільки поширеною серед повстанців, що її до певної міри засвоїли й самі жінки. Дарія Ребет, одна з найвизначніших жінок у проводі ОУН у своїй праці, присвяченій природі жінки та її суспільній місії, наголошувала:

«[Жінка не повинна] намагатися за всяку ціну виконувати все те, що роблять чоловіки (...) задля самої нездорової амбіції добиватися становища, де ліпше і певніше вив'яжеться чоловік; бо там, де треба рішати про великі і відповідальні справи, де обставини комплікуються, треба бути безпощадним супроти себе й інших і де для об'єктивних рішень треба увільнитися від власних почувань і наказати серцю мовчати – жінки часто заводять, причому певну роль відіграє часом також нервова система і фізична структура жінки»⁵⁵.

Фактично, жоден з пропагандистських чи організаційно-настановчих текстів підпільників не заохочував жінок до політичного лідерства: перелік сфер, де жінки мали б реалізувати свою громадську активність, зазвичай охоплював культурно-освітню діяльність, добродійність, соціальну сферу, та підвищення ефективності домогосподарств⁵⁶. При тому, що чимало підпільниць (особливо з передвоєнного періоду) мали кращу освіту, за своїх побратимів. Різниця освітнього рівня часом викликала заздрість і певне напруження серед повстанців, про що згадує у своїх спогадах Марія Савчин:

«Жінок було багато менше, їх добір у підпілля був селективніший. Дівчата, які працювали в осередках, де сповняли канцелярську роботу, звичайно мали ґрунтовнішу освіту за багатьох повстанців. Ті ж, загартовані в боях вояки, не терпіли, коли жінка давала їм відчуття своєї переваги над ними, хоч би й у ділянці формальної освіти (...) Інколи навіть, здавалося, невинний спогад з минулого, якій вказував на вищий статус жінки, от хоч би пригоди з гімназійних часів, повстанці сприймали як самохвальство»⁵⁷.

Виконуючи функції зв'язкових, розвідниць і пропагандисток підпільниці активно використовували панівні гендерні стереотипи на свою користь. Водночас вони переходили межі усталених гендерних сценаріїв, оскільки їхні завдання насправді включали небезпечні і фізично-важкі справи, далекі подорожі, політичні знання. Такі завдання вимагали від дівчини особливих рис та навичок, зокрема кмітливості, відваги, фізичної сили, витривалості, здатності орієнтуватися на місцевості, комунікативних навичок, самодисципліни, емоційної витримки тощо. Саме ці риси систематично культивували у підпільниць, хоча їх складно назвати частиною традиційного канону жіночності.

Жінки у збройних підрозділах: традиційна жіночність обмежена і підважена

Спогадів жінок, що безпосередньо брали участь у збройних сутичках чи воєнних операціях ОУН-УПА вкрай мало⁵⁸. З одного боку, це зумовлено насамперед порівняно незначною кількістю жінок, яких залучали до збройних формувань. З іншого боку, вірогідно, більшість жінок-вояків загинула у боях чи були страчені після ув'язнення. Тому цілісно реконструювати формат жіночої участі у бойових діях доволі складно. Однак маємо деякі розрізнені свідчення, які дозволяють скласти певне уявлення з цього приводу.

З окремих коротких згадок стає відомо, що інколи дівчата ставали особистими охоронцями провідників ОУН та УПА⁵⁹, парашутистками⁶⁰, навіть вояками та учасницями бойових дій УПА⁶¹. Напівлегендарна історія героїчної смерті Людмили Фої на полі бою є прикладом того, що жінки таки брали участь у боях і збройних сутичках⁶². Спогади чоловіків-підпільників засвідчують, що серед повстанців таки були жінки⁶³.

Ідея мобілізації жінок до війська і образ «жінки зі зброєю» зустріли сильний спротив чи не у всіх країнах-учасницях Другої світової війни (окрім СРСР), що призвело до заборони жінкам користуватися зброєю⁶⁴. Чи існувало таке упередження серед повстанців? З розповідей колишніх підпільниць стає зрозуміло, що, на відміну від чоловіків-повстанців, жінки (за винятком провідниць вищого рангу) рідко мали у своєму розпорядженні вогнепальну зброю для самооборони, попри те, що ризикували власним життям щоденно. Вважалося, що при затриманні та загрозі арешту беззбройній дівчині легше буде виплутатися, вигадавши якусь правдоподібну легенду. Розповідь Ганни Обух-Булавки про участь у поході засвідчує, що жінки не обов'язково мали зброю чи виконували функції вояків:

«В сорок семім році я з партизанами ходила за границю (...) прийшов до мене чоловік мій і каже: «Вирушасму за границю». Йшла нас ціла група, і було нас там дві жінки: я і провідника Влодка Кунанця, жінка з двома дітьми, двома дівчатами (...) Було нас всіх двацять двоє (...) Йшлис-мо разом, але то так було, що оден за другого дуже не знав, ніхто нікому про себе не розказував, і ніхто нікого не розпитував. Переважно всі мовчали, іно що командир «Довбуш» сказав, то було закон, то мали виконувати»⁶⁵.

Навіть ті, що володіли зброєю, рідко використовували її за призначенням. Схоже, дівчата покладалися не стільки на зброю, скільки на власний кмітливості і здатність перехитрити ворога. Колишня зв'язкова Параска Процак у своїх спогадах описує такий випадок:

«Підходжу я до тої хати. Закрито. Кругом більшовики. Бачу помітили мене. Що робити? Не маю права потрапити в руки ворога. В лацканах одягу, в підгинах плаття заховані штафети, в кишені пістоль «шістка». Погляд падає на туалет, що стояв за хатою. Забігаю туди. Закриваюся, швиденько реу підкладку, всі дрібно порвані записки летять вниз – звіди ніхто не дістане. В останню мить викинула пістолет, про що пізніше дуже жаліла»⁶⁶.

Зрештою, пістолет розраховували використати не стільки проти ворога, скільки як останню можливість уникнути арешту та неминучих катувань. При цьому навіть зв'язкові, які не мали зброї, доправляючи особливо важливі повідомлення, отримували ампулу зі смертельною отрутою, яку слід було вжити у разі неминучого арешту⁶⁷. Маємо непоодинокі свідчення того, що опинившись у безвиході, щоб запобігти можливій мимовільній зраді під тортурами, підпільниці свідомо чинили самогубство⁶⁸. Також є свідчення, що жінки, які були секретарями в командирів УПА, гинули від рук своїх зверхників у бункерах, які були оточені НКВС з тією ж метою – щоб вони не потрапили живими до рук ворога⁶⁹.

Така практика показує, що в УПА не сприймали підпільниць як жінок у традиційному сенсі цього слова: замість захищати жінок як тих, хто забезпечує відтворення нації і за всяку ціну зберегти їхнє життя, повстанці вважали за можливе пожертвувати ними заради безпеки організації. Вочевидь, вступаючи до лав збройного підпілля, жінки мали відмовитися від значної частини своєї жіночності. Таким чином, їхній досвід самозреченої збройної боротьби та героїчної смерті за волю України підривав проголошені націоналістами ідеали жіночності.

За деякими свідченнями, дівчата взагалі не схильні були застосовувати зброю як засіб вбивства людини, навіть коли йшлося про ворога. Колишня медсестра Катерина Обух розповіла: *«Прийшли вони і кажуть: «Може би ти [зрадника] Ванька застрелила. Треба його знищити» (...) Кажуть хлопці: «Ми тобі пістоль дамо, поїдеш і його застрілиш». А я мала зброю, «шістку» таку, для себе, я все в кишені носила, бо у випадку чого щоби собі життя відняти, щоби живою не здатися. Я кажу: «Ви знаєте, хлопці, я все вам зроблю, но стріляти я не можу. Не можу»⁷⁰.*

Колішня медсестра Ярослава Крижанівська-Гасюк, пригадує, як безуспішно намагалася опанувати зброю, необхідну їй під час небезпечних переїздів до поранених вояків: *«Деколи сотенний «Бурлака» давав мені (...) жіночу зброю – маленький пістолет для самооборони. Правду кажучи, я була не дуже вправним стрільцем і вистрілила тільки один раз для практики»⁷¹.*

Такі розповіді різко дисонують з численними світлинами того часу, на яких підпільниці позують з вогнепальною зброєю⁷². Причиною цих розбіжностей між візуальними і наративними джерелами може бути те, що підпільниці, чиїми спогадами ми оперуємо, особисто не були залучені у збройні підрозділи, тоді як жінки, зображені на тих фото, вірогідно загинули, не залишивши спогадів.

І чоловіки, і жінки зазнавали значних труднощів, перебуваючи у глибокому підпіллі, коли їм доводилося проводити по кілька місяців у підземних криївках: вони постійно потерпали від браку санітарних умов, нестачі денного світла та поганої вентиляції. Важкі побутові умови та погане харчування призводили до серйозних розладів здоров'я та захворювань (погіршення зору, туберкульоз, атрофія м'язів, виразка шлунка тощо). Водночас у своїх спогадах підпільниці звертають увагу на особливі, суто жіночі незручності і труднощі, зумовлені фізіологією та гігієною жіночого тіла, адже у більшості бункерів не було окремих кімнат для жінок⁷³.

Під час військових рейдів жінки зазвичай носили чоловічі однострої, які були зручнішими для таємних маршів. У підпіллі жінки не мали можливості утримувати великий гардероб і змушені були обмежуватися мінімальним набором речей, відмовившись від більшої частини аксесуарів та атрибутів жіночого вбрання. Проте деякі жінки намагалися зберегти бодай елементи своєї жіночності, одягаючи жіночі речі у криївці. Інколи жінкам вдавалося розжитися якоюсь косметикою та/чи парфумерією, які були справжнім скарбом у тих умовах. Навіть у лісових таборах деяким жінкам вдавалося підтримувати жіночний вигляд, використовуючи кожен нагоду щоб причепуритися.

«Як тільки вернулася до бункеру, Катерина цілковито перемінилася. Викупавшись, зразу змінила штани на спідничку, чоботи на мешти з високими закаблуками, шкарпетки на нейлонові панчішки, підпудрилася, запахла одєколоном і не тільки що не подобала на вояка, але взагалі не вкладалася в інтер'єр бункеру. Була дуже охайна не лиш біля себе, але й в усьому, що робила. Раз якось сказала: якщо смерть зустрине мене в бункері, я переодягнусь у все чисте»⁷⁴.

Марія Савчин, чиї роздуми про гендерні аспекти підпілля є унікальними для цього жанру, пригадувала особисту дилему, перед якою постала після того, як її посестри-підпільниці подарували їй деякі жіночі дрібнички (крем для лица, панчохи і парфуми). Вона мусила приховувати їх від усіх, щоб уникнути висміювання з боку свого чоловіка та бойових побратимів⁷⁵. Жінки раз-по-раз згадують, як у підпіллі їм бракувало якісного чистого одягу⁷⁶. Характерно, що описи речей, вилучених у підпільниць під час арештів, зазвичай обмежувався мінімальним набором одягу та дрібних речей особистого вжитку. Один з головних проявів традиційної жіночності у звичайних умовах – чепурний зовнішній вигляд – в умовах глибокого підпілля фактично був знівельований.

Буремні часи, війна та підпільна боротьба не зупинили плину життя з усіма його суто людськими проявами. Навіть у польових умовах, у часи переслідувань і конспірації молоді люди продовжували закохуватися і навіть одружуватися⁷⁷. Жіночі спогади рясніють згадками про романтичні стосунки та одруження між підпільниками⁷⁸. Так сталося і з Марією Курочкою, яка стала членкою ОУН у 17 років, а вже у 20 вийшла заміж за іншого підпільника. Уже за місяць по одруженні обоє вступили до лав УПА, та невдовзі чоловік загинув у бою⁷⁹. Подібна доля спіткала й іншу сім'ю – 29-річного Василя Сарчука (псевдонім «Яків») та 27-річної Ліди Зубрицької («Оля»). Доля цієї пари віддзеркалює долю багатьох подружжів підпільників: за кілька місяців після одруження чоловік загинув у бою, а дружину, яка встигла народити сина, у грудні 1951 р. схопили та засудили до 10 років таборів⁸⁰.

Хоча одруження було порівняно поширеним у підпіллі, повстанець, який хотів одружитися, мав отримати на це дозвіл свого зверхника⁸¹. Особливо прискіпливо розглядали запити на одруження, якщо дівчина не була у глибокому підпіллі, а жила в селі: зважали на те, чи вона не є потенційною агенткою, чи не відволікатиме бійця від боротьби тощо⁸². З причин конспірації, підпільники вкрай рідко документально закріплювали свої стосунки: збереглося лише кілька саморобних свідоцтв про одруження⁸³. Одруження із жінками-однотумцями, які фактично були їхніми товаришками по боротьбі, часто спостерігалось і серед провідників ОУН та УПА різного рівня, однак їхня роль все ж сприймалася як допоміжна та дорадча⁸⁴.

Назагал, командири не заохочували жіночу присутність у збройних підрозділах та винятково

прискіпливо стежили за їхньою мораллю⁸⁵. Оскільки частка жінок серед підпільників була невелика, лише небагатьом з них вдавалося одружитися та мати змогу задовольняти свої сексуальні потреби. Через це підпільницям доводилося постійно стежити за власною поведінкою, вибудовуючи рівні товариські стосунки з усіма побратимами по зброї. Справді, конкуренція за жінку могла спричинити заздрощі та ревності поміж підпільників, відповідно поставити під загрозу бойовий дух та боєздатність підрозділу.

З іншого боку, як видно зі спогадів, жіноча присутність у криївці мала свої позитивні сторони: це створювало певну ілюзію нормального життя, у якому жінки виконували звичні ролі – опікувалися побутом повстанців та дбали про позитивний психологічний клімат в надзвичайно стресових обставинах⁸⁶. Таке неоднозначне ставлення до жінок-учасниць збройних конфліктів не є суто українським явищем. Дослідники, які вивчали жіночий досвід участі в арміях та інших військових формуваннях часів Першої та Другої світових воєн, зауважили, що на додачу до суто військових функцій жінки на фронті продовжували виконувати традиційні жіночі ролі⁸⁷. Амбівалентність становища жінок у війську полягала в тому, що «зادля їх прийняття, визнання їхньої компетентності та здатності слугувати прикладом патріотизму самі жінки-вояки та чоловіки, які їх підтримували, повинні були одночасно і наголошувати на жіночих чеснотах жінок у війську, і заперечувати їхню жіночність»⁸⁸. Фактично, участь жінок у збройній боротьбі означала для них, з одного боку, відмову від значної частини щоденних традиційно-жіночих практик і атрибутів, та набуття низки маскулінних рис у зовнішності і поведінці, а з іншого боку – від жінок очікували і вимагали продовження виконання низки функцій, які зазвичай покладають саме на жінок у повсякденному житті.

У спогадах жінок-учасниць національно-визвольних змагань раз у раз зринає тема материнства. Зазвичай оминаючи мовчанням обставини зачаття (бажаність чи небажаність вагітності, доступність контрацептивів, можливість переривання вагітності тощо), жінки розповідають про неймовірні труднощі, яких довелося досвідчити їм та їхнім посестрам по зброї протягом вагітності, під час та після пологів⁸⁹. Фактично, ефективно поєднати роль матері і роль підпільниці було неможливо: вагітність та/чи немовля вимагали особливих умов для побуту, суттєво зменшували мобільність жінки, вилучали її з повноцінної участі у завданнях, збільшували ризик викриття підпільного осередку та арештів. Материнські обов'язки та загалом родинні почуття жінок робили жінок уразливими, перетворювали їх на слабку ланку і тягар для організації, ставлячи під удар безпеку інших повстанців. Фундаментальна, з погляду ідеології українського націоналізму, материнська роль виявилася несумісною з роллю підпільниці, материнство унеможливлювало чи суттєво ускладнювало подальшу активну участь у боротьбі і фактично виштовхувало жінку з організації. В умовах партизанської війни жінкаматір опинялася перед вкрай складною дилемою: або материнство, або підпілля. Зі спогадів колишніх повстанок бачимо, що піднесення національної свідомості українських жінок в умовах збройного протистояння зумовило серйозні зміни в ієрархії їхніх цінностей: нерідко жінки свідомо жертвували своїми материнськими почуттями і обов'язками на користь національної ідеї⁹⁰.

Щоб запобігти перспективі такого важкого вибору, дівчата часом свідомо відмовлялися від будь-яких романтичних (і відповідно статевих) стосунків на час війни та відкладати свої сімейні плани на пізніший більш відповідний для створення родини час. Наприклад, Богдана Пилипчук, пояснювала свою самотність так: «Один мені говорив, каже чо я заміж не виходжу, то я сказала: «Буде Україна [вільна] – вийду заміж!»⁹¹. Інша колишня підпільниця Ярослава Саламаха була навіть більш категорична у своїх поглядах: «Дівчина, яка була в УПА, повинна була мати свою сильну позицію, і всякі любовні справи не повинні бути на першому місці. Як ти вже рішаєшся йти і боротися – то має бути дисципліна, військова дисципліна, і люди, які не можуть її дотримуватися – не можуть бути в підпільній праці. То не є місце на супружжя, то не є місце на всякі любовні справи...»⁹². Ярослава Саламаха засвідчила, що при зустрічах із дівчатами-підпільницями, які були в її підпорядкуванні, вона постійно наголошувала на пріоритетності боротьби і необхідності стримувати свої романтичні пориви, то ж серед її підлеглих випадків одруження і народження дітей не було. На те саме націлювали молодих підпільниць і деякі командири⁹³.

Співпраця з повстанцями вимагала від жінок значно більших психологічних зусиль, аніж від чоловіків. Якщо останні чітко позиціонували себе супроти чинної влади (польської, німецької,

радянської), перебуваючи з нею у стані відкритого протистояння (партизанської війни), то жінкам часто доводилося вести «подвійне життя», живучи на легальному становищі і вдаючи свою лояльність до панівного режиму, з одного боку, та всебічно підтримувати тих, хто намагався його зруйнувати, з іншого. Марта Гай згадує про одну з таких жінок – вчительку Анну Коцур:

«З початку вчительської праці робила Нуся кроки на двох дорогах. Одна – офіційна, в школі, друга – потайна, серед симпатиків ОУН-УПА. Вчити доводилося і тих, і тих. А були ще ночі і зустрічі з підпільниками, були конспіративні завдання і посвист ворожих куль над дівочою головою...»⁹⁴.

Фактично, надзвичайна обережність та вміння дотримуватися конспірації у кожній справі були найважливішими навиками для дівчини, яка співпрацювала з підпіллям. Саме конспірації першочергово навчали юнок, пригадує Богдана Пилипчук:

«В першу чергу вимагали конспірацію. Нам не велено було фотографуватися, нам велено було вивчити всі фабрики, ціле місто ми мусили вивчити, ми мусили вивчити всі переходи. Ми мусили знати всі перехідні брами. Дуже часто, коли нас слідили, то ми заходили в перехідну браму, а виходили в другу. Виходимо на другу вулицю і вже губимо слід. То треба було вивчити в місті: хто де працює, всі заводи»⁹⁵.

Надія Мудра, наголошуючи у своїх спогадах на винятковому значенні конспірації для безпеки повстанців, з прикрістю констатує, що саме ця практика стала чи не головною перешкодою для написання всебічної і повної історії підпільної діяльності жінок в ОУН та УПА⁹⁶. Постійна загроза переслідувань, арештів і (довільної чи мимовільної) зради, а відтак ризик жорстокого покарання від СБ УПА⁹⁷ тримали повстанців у постійному психологічному напруженні, виховували у них недовіру та підозріливість не лише до чужинців, але й у власному середовищі. Це поступово роз'їдало і розмивало й родинні зв'язки, дружні та сусідські стосунки. Конспірація руйнувала традиційні соціальні мережі, у підтриманні яких роль жінок завжди була визначальною. Жінки-підпільниці не лише не виконували покладеної на них традицією функції консолідації родини, але й навпаки – часто спричинялися до руйнування сімейних зв'язків та ставили під загрозу переслідувань членів своєї родин.

Безпосередня участь жінок у національному підпіллі змусила їх переглянути власні уявлення та практики жіночності: їм довелося опанувати чоловічі моделі поведінки, навчитися обходитися без комфорту, відмовитися від низки звичних жіночих атрибутів та звичок, встановити товариські партнерські стосунки з побратимами по боротьбі тощо. Водночас, від жінок очікувати виконання деяких традиційно-жіночих функцій, а їхня сексуальна поведінка перебувала під пильним наглядом. Навіть материнство, яке становило осердя традиційної жіночності, постало перед викликами війни і нерідко було принесене у жертву інтересам національної боротьби. Загальне піднесення національної свідомості та активна участь жіноцтва у національно-визвольних змаганнях мали значний вплив на систему цінностей підпільниць, що призвело до підпорядкування їхніх сімейних ролей та особистих стосунків інтересам національної справи.

Висновки

Аналіз особистих спогадів колишніх підпільниць дозволяє виявити гендерні особливості та суперечливий характер жіночої участі у національно-визвольних змаганнях середини ХХ ст. Гендерний чинник відігравав вирішальну роль у визначенні форм та способів залучення жінок до повстанського руху: чи не усі функції та завдання жінок в ОУН і УПА були гендерно-детермінованими. Провідники ОУН та командири УПА використовували гендерно-специфічні знання, уміння, навички та інші ресурси жіноцтва. Утім, підпільниці не мали змоги повністю реалізувати свої інтелектуальні, організаційні та лідерські здібності повною мірою, оскільки їхня участь у найвищому проводі ОУН та командуванні УПА була вкрай обмежена. Патріархальні гендерні стереотипи діяли як на користь жінкам (каральні органи рідше підозрювали жінок в антидержавній діяльності), так і на шкоду (жінок не допускали до прийняття найважливіших рішень у підпіллі).

Масова участь жіноцтва у націоналістичному підпіллі дозволила жінкам розширити і переглянути усталені уявлення про нормативну жіночність, підважити і порушити деякі з її

фундаментальних засад, нерідко – вийти за межі традиційних гендерних сценаріїв життя жінки. Попри те, що ідеологічно ОУН підтримувала традиційний розподіл гендерних ролей (з особливим наголосом на материнсько-виховних і сімейно-господарських функціях жінки), практика масового залучення дівчат і жінок до участі у визвольній боротьбі фактично підірвала такий гендерний уклад. Для тисяч українок гасло «Нація понад усе!» стало справжнім життєвим кредо, що докорінно змінило їхній світогляд та систему вартостей, відсунувши на другий план навіть сімейні цінності та материнство. Здобувши нові знання (з історії, географії, національної ідеології, конспірації, медицини тощо) та досвід політичної участі, жінки відчували себе громадянками, чий внесок у загальнонаціональну справу виходить за межі традиційних гендерних ролей (матері, дружини, господині).

Більше того, величезна кількість сільських дівчат у підпіллі здобули освіту, яка була для них навряд чи недоступна у звичайних обставинах. Вони також отримали унікальний для сільських жінок досвід подорожей, в тому числі в інші регіони, що дозволило їм розширити кругозір. Деяким вдалося проявити і застосувати свої організаційні і лідерські здібності на низовому і середньому рівні керівництва підрозділами ОУН. Та що найважливіше – жінки набули практичного досвіду безпосередньої політичної участі і довели свою готовність і здатність бути повноцінними членками національної спільноти. Їхні внески у боротьбу за національну незалежність (хоч і марковані як типово-жіночі) вийшли за межі суто приватної сфери та традиційних гендерних ролей. Жіноча дієздатність у підпільному русі суттєво відрізнялася від чоловічої, бо не мала стосунку ані до стратегічних планів, ані до політичних рішень, не була пов'язана з легендарними перемогами чи не менш легендарними поразками на полі бою. Натомість вона проявлялася головно на рівні щоденної праці з забезпечення базових потреб підпілля, а тому була малопомітною і неналежно оціненою. Однак без постійних самовідданих зусиль тисяч звичайних жінок життєдіяльність та боєздатність підпілля була б під питанням.

Вочевидь, рішення проводу ОУН і УПА про ширше залучення жінок до співпраці з підпіллям мало практично-інструментальний характер, і не було спрямоване на емансипацію жінок, проте саме масова участь жінок у збройній боротьбі за незалежність України мала саме такий ефект і значною мірою підірвала гендерні упередження щодо місця і ролі жінок у воєнних конфліктах.

Після такого досвіду активної громадянської дії годі було б уявити українських жінок у ролі пасивних об'єктів чи байдужих спостерігачок драматичних історичних змін, що насувалися. Проте після остаточного розгрому національно-визвольного руху наприкінці 1950-х рр., коли більшість підпільниць загинули, були арештовані і засуджені до тривалих строків ув'язнення у таборах або ж емігрували, українські жінки не мали нагоди використати здобутий досвід безпосередньої політичної участі. Місцеве населення змушене було десятиліттями мовчати про ті події, то ж тривалий час нам не було відомо майже нічого про жіночий досвід у національно-визвольних змаганнях. Утім таке знання є винятково важливе саме сьогодні. Дослідження спогадів колишніх підпільниць допоможе сучасним українкам утвердитися у своїх прагненнях активної політичної участі та рівного права бути дієвими учасницями процесів націє- та державотворення. Нещодавні події Революції Гідності та війна з Росією на Сході України дали українкам можливість продемонструвати власну дієздатність у боротьбі за національну незалежність і демократію. Вивчення жіночої історії національного підпілля і порівняння його з сучасними внесками жінок у самоствердження української нації посеред інших демократичних держав дозволяє українкам обґрунтовано вимагати належного місця і в національній історії, і в сучасній політиці.

¹ Anthias F., Yuval-Davis N. Women and the Nation State / Floya Anthias, Nira Yuval-Davis // Nationalism: The Reader / ed. by J. Hutchinson and A. D. Smith. – Oxford: Oxford UP, 1994. – P. 312–316.

² Матеріали і документи ОУН по женскому вопросу, и жизни и творчестве украинских писателей Тараса Шевченко и Леси Украинки, о празднике моря и др. В одном томе // Галузевий державний архів СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 48. – 441 арк.

³ Рак М. До питання призначення української жінки // Галузевий державний архів СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 48. – Арк. 1, 3.

- ⁴ Докладніше про теоретичні засади жіночої історії та гендерний підхід в історичних дослідженнях, див.: Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 159–172; Пушкарева Н. Гендерная теория и историческое знание. – СПб., 2007. – 496 с.
- ⁵ Марта Н. Жінка в українському визвольному русі (з власних спостережень) // Українська Повстанська Армія: Збірка документів за 1942–1950 роки. – Ч. 1. – Мюнхен, 1957.
- ⁶ Стислий огляд наукових та медійних публікацій про жіночий досвід участі у національному підпіллі див.: Кісь О. Між особистим і політичним: гендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань на західно-українських землях у 1940–1950-х роках // Народознавчі Зошити. – 2013. – № 4. – С. 591–599.
- ⁷ Серед них: Віра, Надія, Любов: спогади жінок / під ред. М. Паньків. – Т. 1–2. – Варшава: Український архів, 2001, 2005; Усна жіноча історія: повернення / під ред. Г. Дацюк. – К., 2003; Історія однієї фоторафії: спроба саморепрезентації / під ред. Г. Дацюк. – К., 2007; Яворівщина у повстанській боротьбі: розповіді учасників та очевидців / Записав і упорядкував Є. Луньо. – Т. 1. – Наконечне Перше. Наконечне Друге. – Львів, 2005 та ін.
- ⁸ Докладніше див.: Зброжко О. Молодіжні осередки руху опору в Західній Україні в 40–50 роках ХХ ст. у світлі документів Державного архіву у Львівській області // Український визвольний рух. – 2015. – №20. – С. 43–55.
- ⁹ Онишко Л. Катерина Зарицька: молитва до сина. – Львів, 2002. – С. 23.
- ¹⁰ Історія однієї фоторафії... – С. 19.
- ¹¹ Зброжко О. Молодіжні осередки руху опору. – С. 47–48; Онишко Л. Катерина Зарицька: молитва до сина. – С. 24; Petrenko O. In-Between: Women in the Ukrainian Armed Underground, 1942–1954. – Paper presented at the Danyliw Research Seminar, University of Ottawa, 29–31 October 2009 (manuscript). – P. 3.
- ¹² Історія однієї фоторафії... – С. 14–16; Коханська Г. З Україною у серці: Спомини. – Торонто-Львів, 2008. – С. 28.
- ¹³ Усна жіноча історія: повернення ... – С. 245–249; Дацюк Г. Тема визвольних змагань у контексті усної історії. Жіночий досвід // Наукові записки з української історії. Зб. наук. ст. – Вип. 19. – П.-Хмельницький ДПУ ім. Сковороди. – Тернопіль, 2007. – С. 476–477.
- ¹⁴ Див. біографічні матеріали: Українська жінка у визвольній боротьбі 1940–1950: біографічний довідник / Упор. Н. Мудра. – Т. 1–3. – Львів, 2004, 2006, 2009; Зброжко О. Молодіжні осередки руху опору. – С. 47–48.
- ¹⁵ Коханська Г. С. З Україною у серці... – С. 26–27.
- ¹⁶ Про що свідчать спеціальні інструкції проводу ОУН, які зберігаються в Державному архіві Російської Федерації – див.: Бурдс Дж. «Москальки»: женщины-агенты и националистическое подполье на Западной Украине, 1944–1948 // Социальная История. Ежегодник'2004. – М., 2004. – С. 310.
- ¹⁷ Бурдс Дж. «Москальки»... – С. 314.
- ¹⁸ Усіх осіб чоловічої статі віком 17–50 років примусово рекрутували до лав Червоної Армії, і щоб уникнути цього вони змушені були масово йти у глибоке підпілля.
- ¹⁹ Савка Б. «А смерть їх безсмертям зустріла». Нариси спогади документи про участь жіноцтва трьох районів Тернопілля... в національно-визвольній боротьбі ОУН-УПА. – Тернопіль, 2003.– С. 51, 53, 55, 70, 95, 99, 105, 110, 152, 161, 168, 185–186.
- ²⁰ Там само. – С. 118, 147, 162, 195.
- ²¹ Докладний опис структури та діяльності медичної служби УПА див.: Медична опіка в УПА / під. ред. Модеста Ріпецького // Літопис УПА. – Т. 23. – Торонто: Літопис УПА, 1992; Енциклопедія українознавства / Під ред. В. Кубійовича. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 34–46.
- ²² Докладніше про структуру та організацію діяльності УЧХ див.: Онишко Л. Катерина Зарицька: молитва до сина... – С. 60–66
- ²³ Непохитні / Ред. Б.Гордасевич. – Львів, 2005. – С. 72, 105; Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 47, 93; Яворівщина у повстанській боротьбі... – С. 88, 151, 483.
- ²⁴ Плечій Г. Маківкою покликані... – С. 16–17.
- ²⁵ Історія однієї фоторафії... – С. 21–25.
- ²⁶ Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 44.
- ²⁷ Там само. – С. 152–153.
- ²⁸ Там само. – С. 153.

- ²⁹ Там само. – С. 155–156; Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 113.
- ³⁰ Яворівщина у повстанській боротьбі... – С. 93.
- ³¹ Там само. – С. 202.
- ³² Там само. – С. 400, а також. С 94.
- ³³ Віра, Надія, Любов: спогади жінок... – Т. 1. – С. 22.
- ³⁴ Kerber L.K. «May all Our Citizens be Soldiers and all Our Soldiers Citizens»: The Ambiguities of Female Citizenship in the New Nation // *Women, Militarism, and War: Essays in History, Politics, and Social Theory* / ed. by Jean Bethke Elshtain and Sheila Tobias. – Rowman & Littlefield Publishers, 1990. – С. 96–97.
- ³⁵ Яворівщина у повстанській боротьбі... – С. 93–94.
- ³⁶ Усна жіноча історія: повернення... – С. 218.
- ³⁷ Там само. – С. 295.
- ³⁸ Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 162.
- ³⁹ Віра, Надія, Любов: спогади жінок. – Т. 2. – С. 255.
- ⁴⁰ Там само. – С. 268–269.
- ⁴¹ Історія однієї фотографії... – С. 20–21.
- ⁴² Бурдс Дж. Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939–1945) // *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: Зб. наук. статей / за наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. – К., 2015. – С. 298.*
- ⁴³ Непохитні... – С. 70, 86.
- ⁴⁴ Історія однієї фоторафії... – С. 16.
- ⁴⁵ Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 54.
- ⁴⁶ Процак П. На перехрестях життя (спогади). – Ів.-Франківськ, 2003. – С. 16.
- ⁴⁷ Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 55–56.
- ⁴⁸ Непохитні... – С. 32–33, 105; Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 53, 140, 168.
- ⁴⁹ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє (Мережане життям). – Варшава, 2000. – С. 60.
- ⁵⁰ Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 162.
- ⁵¹ Там само. – С. 45.
- ⁵² Усна жіноча історія: повернення... – С. 296.
- ⁵³ Стасюк О. Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941–1953 рр.). – Львів, 2006. – С. 375–376; Ніколаєва Н. Підпільні друкарні ОУН та їх ліквідація каральними органами СРСР у 1944–1954 рр. // *Літопис УПА. – Серія «Події і люди». – Т. 20. – Торонто, 2012. – С. 27–30.*
- ⁵⁴ Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ ст. // *Український визвольний рух. – 2004. – № 3. – С. 35.*
- ⁵⁵ Ребет Д. Суспільна роль жінки // *Галузевий Державний Архів СБУ. – Ф. 13. – Сп. 367. – Т. 28. – 1943. – Арк. 8.*
- ⁵⁶ Українська жінка у сучасній дійсності (Додаток до Вісника УЦК. – Ч. 5/43, з дня 1/V/43). Відділ культурної праці УЦК. Головна жіноча секція // *Галузевий державний архів СБУ. – Ф.13. – Спр. 367. – Т. 28. – Арк. 1–8; Ребет Д. Суспільна роль жінки... – Арк. 21а.*
- ⁵⁷ Савчин М. Тисяча доріг (Спогади) // *Літопис УПА. – Т. 28. – Торонто; Львів, 1995. – С. 174.*
- ⁵⁸ Про це свідчать також матеріали біографічного довідника «Українська жінка у визвольній боротьбі 1940–1950».
- ⁵⁹ Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 54.
- ⁶⁰ Там само. – С. 79; Непохитні... – С. 33.
- ⁶¹ Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 94–95, 142–143, 156, 162.
- ⁶² Petrenko O. In-Between: Women in the Ukrainian Armed Underground...
- ⁶³ Антонова Т. Жінка, її мирні, напівмирні і воєнні ролі у боротьбі ОУН і УПА // *Український визвольний рух. – 2007. – № 9. – С. 138–146.*
- ⁶⁴ Campbell A. Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union // *The Journal of Military History. – 1993. – № 57(2). – P. 301–323.*
- ⁶⁵ Яворівщина у повстанській боротьбі... – С. 189.
- ⁶⁶ Процак П. На перехрестях життя... – С. 17.

- ⁶⁷ Petrenko O. In-between: Women in the Ukrainian Armed Underground ... – P. 11.
- ⁶⁸ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ ст.: ідеологія і практика. – Львів, 2003. – С. 275, 276, 303 та ін.; Б. Савка також описує 14 таких випадків.
- ⁶⁹ Petrenko O. In-between: Women in the Ukrainian Armed Underground ... – P. 12.
- ⁷⁰ Яворівщина у повстанській боротьбі... – С. 157.
- ⁷¹ Непохитні... – С. 109.
- ⁷² Численні зразки були представлені в межах пересувної виставки «Українська повстанська армія: історія нескорених». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article%3Bjsessionid=1410BCBFD357F68E97A3DCF2DE4B733E?art_id=89327&cat_id=89350
- ⁷³ Віра, Надія, Любов: спогади жінок... – Т. 2. – С. 207–210.
- ⁷⁴ Савчин М. Тисяча доріг... – С. 291–292.
- ⁷⁵ Там само. – С. 319.
- ⁷⁶ Віра, Надія, Любов: спогади жінок... – Т. 2. – С. 207–210.
- ⁷⁷ Докладніше про це: Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА 1940–1950-х років // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: Зб. наук. статей / за наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. – К., 2015. – С. 123–141.
- ⁷⁸ Віра, Надія, Любов: спогади жінок... – Т. 2. – С. 260–261, 269; див. також: Савчин М. Тисяча доріг...; Карванська-Байляк А. Во ім'я твоє...
- ⁷⁹ Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 101.
- ⁸⁰ Ковальчук В. Шлюб по-бандерівськи // Історична правда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.istpravda.com.ua/articles/2010/10/18/634/
- ⁸¹ Карванська-Байляк А. Во ім'я твоє... – С. 120.
- ⁸² Інтерв'ю з Марією Савчин-Пискір, записане у м. Вауватоса (США) 4–5 травня 2010 р. // Приватний архів О. Кісь. – Арк. 15–16.
- ⁸³ Кісь О. Між особистим і політичним: гендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань на Західно-Українських землях у 1940–1950-их роках // Народознавчі Зошити. – 2013. – № 4 – С. 593–594.
- ⁸⁴ Кальба М. Дружини Українських Націоналістів. – Детройт: Видання Дружин Українських Націоналістів, 1992.
- ⁸⁵ Petrenko O. In-Between: Women in the Ukrainian Armed Underground... – P. 6.
- ⁸⁶ Інтерв'ю з Марією Савчин-Пискір.
- ⁸⁷ Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: Зб. наук. статей / за наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. – К., 2015. – С. 25–26.
- ⁸⁸ Stockdale M.K. «My Death for the Motherland Is Happiness»: Women, Patriotism, and Soldiering in Russia's Great War, 1914–1917 // The American Historical Review, Vol. 109 (1), 2004. – P. 102–104.
- ⁸⁹ Докладніше про цей аспект жіночого досвіду підпілля див.: Кісь О. Між особистим і політичним: гендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань на Західно-Українських землях у 1940–1950-их роках // Народознавчі Зошити. – 2013. – № 4 – С. 593–594.
- ⁹⁰ Кісь О. Між особистим і політичним...
- ⁹¹ Інтерв'ю з Богданою Пилипчук (1922 р. н.). Записала Оксана Кісь 28 вересня 2007 р. у Львові. // Приватний архів О. Кісь.
- ⁹² Інтерв'ю з Ярославою Саламахою (1924 р. н.). Записала Оксана Кісь 12 березня 2012 р. у м. Ньюарку (США) // Приватний архів О. Кісь.
- ⁹³ Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі в ОУН і УПА у 1940–1950-х роках // Український визвольний рух. – 2015. – № 20. – С. 202.
- ⁹⁴ Непохитні... – С. 157.
- ⁹⁵ Усна жіноча історія: повернення... – С. 259.
- ⁹⁶ Мудра Н. Якою була наша молодість // Непохитні / Ред. Б.Гордасевич. – Львів, 2005. – С. 10.
- ⁹⁷ Про каральні акції СБ УПА проти жінок, яких підозрювали у зраді, див.: Бурдс Дж. «Москальки»... – С. 323–329.

Участие и вклад украинских женщин в национально-освободительное движение на западно-украинских землях в 1940-1950-х гг. изучены недостаточно. На основе анализа многочисленных личных (письменных и устных) воспоминаний бывших подпольщиц в статье раскрывается разнообразие функций и ролей женщин в деятельности подпольных организаций. Особое внимание уделено гендерным аспектам подполья. Женский опыт участия в ОУН и УПА существенно повлиял на традиционные представления о женственности, ядром которой считали материнство и семейные обязанности. Хотя женский вклад в борьбу обычно рассматривают как малозначимый и вспомогательный, разнообразный опыт, приобретенный женщинами в условия вооруженного противостояния, существенно трансформировал их дееспособность в национально-государственном проекте.

Ключевые слова: национально-освободительное движение, гендерные аспекты подполья, женский опыт, женская история, женская дееспособность, феминность.

Ukrainian women's participation in and contribution to the underground national liberation movement on west-Ukrainian territories in the 1940–50s remains understudied. Based on the analysis of numerous women's personal memoirs (oral and written) of former female partisans this article explores the variety of women's functions and roles in the clandestine organizations' activities. Gender peculiarities of the guerilla are in the focus of discussion. Ukrainian women's experiences in the OUN and the UPA undermined considerably the traditional notion of femininity as rooted primarily in the realms of family and motherhood. Although women's contribution to the guerilla war is often seen as minor and auxiliary, the variety of experiences women have gained at that time has challenged and transformed considerably the way Ukrainian women imagine their agency in the nation-state building.

Keywords: national liberation struggle, gender aspects of guerrilla war, women's experience, women's history, woman's agency, femininity.